

diverse plaatsen in de tekst slaagt hij er dan ook in om een kijkje op een historisch-wetenschappelijk debat of zo'n recente visie harmonisch in te voegen. Dit wil niet zeggen dat in alle opzichten de meest recente wetenschappelijke inzichten en vernieuwingen adequaat aan bod komen. Maar dat zou ook wel erg veel gevraagd zijn. Beschikbare bronnen en beperkingen opgelegd door de omvang maakten dit ook onmogelijk. Belangrijk lijkt mij wel dat, voor zover ik kon zien, geen onaanvaardbare of zwaar achterhaalde voorstellingen van zaken worden gegeven.

Kortom, alles bijeen een heel geslaagd boek, ook heel amusant om te lezen voor vakgenoten en vermoedelijk heel bruikbaar voor leraren die hun lessen wat willen kruiden. Het is daarom jammer dat (naar mijn smaak althans) juist het eerste en laatste hoofdstuk tot de minst geslaagde delen van het boek behoren. Het begin van het boek leverde natuurlijk een apart probleem op. Wat te doen met de tijdvakken waaruit geen of maar zeer weinig geschreven documenten, en dus ook geen egodocumenten, overgeleverd zijn? Boersma koos er ondermeer voor enkele omstreden recente figuren die zich met die periode bezighielden aandacht te geven: Tjerk Vermaning, Frits Bom en Albert Delahaye. Ik acht dat niet geslaagd. En in het laatste hoofdstuk over de meest recente periode, waarover toch een overmaat aan aardig materiaal aanwezig moet zijn, valt de keuze mij als eenzijdig en wat modieus tegen. Na een aardige schets van Drees en een stukje over de watersnoodramp van 1953 komen nog aan bod: Jan Cremer, de huwelijken van de prinsessen Irene en Beatrix, de provo's en Johan Cruyff. Moge de potentiële lezer zich hierdoor niet laten afschrikken.

J. C. H. Blom

R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers, ed., *'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815* (Gelderse Historische Reeks XVI; Zutphen: De Walburg Pers, 1984, 360 blz., f65,-, ISBN 90 6011 319 5); J. W. van Petersen, *De Lange Schoolweg. Een rondgang door de onderwijsgeschiedenis van de Liemers en Doesburg* (Zutphen: De Walburg Pers, 1984, 197 blz., f39,50, ISBN 90 6011 310 1).

De verschijning van dit boek begroet ik met genoegen. Het bevat zeventien monografieën over evenzovele Latijnse scholen in Gelderland, voorafgegaan door een inleidend en tegelijk samenvattend hoofdstuk. Voor het eerst is hier een groot aantal Latijnse scholen in onderling verband behandeld, waarbij gelet is op allerlei vragen die in vroegere werken — meest gedenkboeken — over dergelijke scholen vaak niet aan de orde kwamen. Het werk heeft zijn ontstaan te danken aan een op een tweejarig werkcollege te Nijmegen verricht onderzoek naar het voortgezet onderwijs in Gelderland vanaf de reformatie tot 1815. Als het goed is staat ons dus nog een tweede deel te wachten waarin Franse scholen, rekenscholen, rij- en scherm-scholen en dergelijke beschreven worden. Mogelijk vloeien ook nog wel enige op zichzelf staande artikelen uit dit onderzoek voort. Een van de aantrekkelijke kanten van dit boek is namelijk dat eruit blijkt hoeveel hiaten er nog zijn in onze kennis van de Latijnse scholen. Diverse vragen moesten onbeantwoord blijven door gebrek aan materiaal of door gebrek aan tijd voor zeer arbeidsintensieve onderzoeken. We hebben hier dus geen laatste woord voor ons maar een eerste aanzet.

Er zijn vijftien auteurs. De hoofdstukken zijn niet alle geheel gelijk van opzet of

kwaliteit, maar samen vormen zij door de gelijke vraagstelling toch een eenheid. Veel aandacht is besteed aan herkomst, opleiding en salariëring van de docenten, van wie bovendien aan het eind van elk hoofdstuk de namen genoemd zijn. Ook is getracht de ontwikkeling van het aantal leerlingen te achterhalen en iets aan de weet te komen over hun leeftijd en herkomst. Doordat hier alle - tenminste alle gesubsidieerde — Latijnse scholen in de provincie zijn behandeld, konden er ook enige conclusies getrokken worden over de spreiding van dit soort onderwijs over de provincie. De ontwikkeling van dit schooltype blijkt in Gelderland hetzelfde verloop te hebben als elders, al schijnt er de behoefte aan anders gericht onderwijs wat later te zijn ontstaan dan bijvoorbeeld in Holland. Maar ook in Gelderland zijn in de achttiende eeuw op diverse Latijnse scholen Franse meesters aangesteld en verdween op sommige scholen het Latijn zelfs geheel uit dit leerprogramma.

De plaats die elke school binnen een stad innam is wat minder duidelijk uit de verfg gekomen. Hier zijn nog aanvullende gegevens nodig over andere onderwijsmogelijkheden. Vandaar dat ik verlangend uitzie naar de verdere resultaten van het werkcollege. Over de gewone gang van zaken op school, en over methodiek en didactiek wordt ook weinig gezegd. Nu is daarover natuurlijk niet veel te vinden, zonder notulen van docentenvergaderingen of schoolbesturen, zonder leerlingenrapporten, verslagen van schoolopzieners, correspondentie met ouders of een behoorlijke administratie. Toch geloof ik dat een analyse van alle bewaard gebleven reglementen wel wat had kunnen opleveren. Wat behelsde bijvoorbeeld de nieuwe methode van lesgeven die in 1736 in Tiel zou zijn ingevoerd (82)? En was er niet iets algemeen te zeggen over de lessen, de pauzes en het huiswerk? Nu vinden we er slechts incidenteel wat over. Ik had daarom graag nog een afsluitend hoofdstuk gezien waarin onderwerpen waren ondergebracht die minder geschikt waren om versnipperd in de zeventien monografieën onder te brengen of waarover zo weinig gevonden was dat juist daarom dit weinige gememoreerd diende te worden. Maar dit zijn dingen die ook later wel in afzonderlijke artikelen behandeld kunnen worden. In ieder geval heeft het hier besproken boek een stevige ondergrond waarop voortgebouwd kan worden.

Hoewel J. W. van Petersen, *De Lange Schoolweg* in de eerste plaats bedoeld is voor geïnteresseerden binnen de eigen regio, is het tevens een waardevolle bijdrage voor de onderwijsgeschiedenis in ons land. Met name prijs ik de opzet. De acht hoofdstukken behandelen namelijk niet elk het onderwijs van één der acht gemeenten van het streekarchivariaat, maar elk hoofdstuk is aan een bepaald schooltype gewijd. Daar is natuurlijk ook wel wat tegen in te brengen, maar deze aanpak maakt toch een meer diepgaande beschrijving van elk schooltype mogelijk. Elk hoofdstuk begint met een algemene beschrijving van de wetgeving en de ontwikkeling van het type school in kwestie, waarna overgegaan wordt tot de geschiedenis van die scholen binnen de afzonderlijke gemeenten. Daarbij zorgen citaten uit rapporten en memoires en ook uit mondelinge mededelingen, voor een boeiende illustratie van het meer algemene gedeelte. Achtereenvolgens komen aan de orde: bewaarscholen, lagere scholen (voor en na 1795), Franse scholen en kostscholen, Latijnse scholen, teken- en ambachtscholen, brei- en naaischolen en tenslotte overige scholen en vormen van onderwijs. Wie zich beperkt tot het lezen van het inleidend gedeelte van deze hoofdstukken heeft daarmee een beknopte geschiedenis van het onderwijs die ook voor andere delen van ons land geldt. De vele lokale bijzonderheden en citaten

vormen echter wel een van de charmes van dit boek en verlevendigen het geheel.

Natuurlijk is niet over elk schooltype evenveel bekend. De lagere scholen en de Latijnse scholen hebben in het verleden altijd de meeste aandacht gekregen en er zijn ook de meeste bronnen over bewaard. Wat de Latijnse scholen betreft: er waren er twee, namelijk in Doesburg en Zevenaar. De auteur beschreef deze scholen ook in twee hoofdstukken in het hiervoor besproken werk over de Latijnse scholen in Gelderland. Een doublure is dit niet, omdat de aanpak toch wel verschilt. In het hier besproken werk lijkt deze wat lossier, wat minder strak, en met meer details. Bovendien wordt hier een langere periode behandeld, niet tot 1815, maar tot het eind van de negentiende eeuw. Over andere scholen, zoals brei- en naaischolen, teken- en ambachtscholen, is nog weinig onderzoek gedaan. De gegevens die Van Petersen hierover heeft verzameld kunnen van waarde zijn voor verder onderzoek.

De illustraties zijn erg aardig; persoonlijk waardeer ik vooral die over het brei- en naaischoolonderwijs, maar ook de andere afbeeldingen, van schoolklassen, schoolgebouwen, schoolplaten en wat niet al, verhogen de aantrekkelijkheid van dit fraai uitgegeven boekwerk.

E. P. de Booy

R. C. Hage en J. H. de Vey Mestdagh, ed., *De joodse gemeenschap van Veendam-Wildervank, Muntendam en Meeden* (Bouwstoffen voor de geschiedenis van de joden in Groningen UI; Groningen: Stichting vrienden van het rijksarchief, 1985, 369 blz., f51,-, ISBN 90 800057 1 1).

Als rechtstreekse voortzetting van de in 1980 verschenen uitgave *Joden in Noord-Oost Groningen* (waarvan een recensie in *BMGN*, XCVII (1982) 242) werd onlangs een studie gepubliceerd over de gemeenten die in de vorige eeuw de Ringsynagoge Veendam vormden. Het boek valt in drie delen uiteen. Het eerste (9-138) omvat een hoofdstuk 'Historie' door R. C. Hage, waarin de auteur de geschiedenis van eind zeventiende eeuw tot het einde van de eerste wereldoorlog behandelt. Samen met een lokale historische werkgroep tekent Hage tevens voor het volgende hoofdstuk 'Herinneringen 1920-1945'. De schrijvers hebben tot deze cesuur besloten om archieftechische redenen maar ook, zeggen zij, omdat het moeilijk is vast te stellen 'welke personen in het Interbellum zichzelf als Jood beschouwen. De vervaging van de grens tussen Joods en niet-Joods maakt het doen van uitspraken over de Joodse gemeenschap in toenemende mate discutabel' (13). Ik zou daarbij de nadruk willen leggen op 'toenemend' en daarbij direct willen aantekenen dat hiermee een essentieel dilemma is aangegeven — onontkoombaar en vanaf het begin ligt het op de loer. Waarom, bijvoorbeeld, is Lambrecht Hartog, in 1659 gehuwd met Stijne Hendrik(s), 'zeer waarschijnlijk' van joodse afkomst (16)? Blijkens het bevolkingsoverzicht zou hun huwelijksakte (?) de enige vermelding betreffende joden in Meeden zijn vóór 1811 (285), ja zelfs vóór 1857 (347). Hage heeft overigens consciëntieus een levendig beeld geschetst, op grond van onderzoek in vele, zeer verspreide bronnen — met name in de rechterlijke archieven. Ter afsluiting geeft hij, cultureel-antropoloog van professie, een verantwoording van de gevolgde leidraad, van zijn perspectief. Die is beslist discutabel.

Hage onderscheidt twee opeenvolgende vormen van integratie (76-79). De eerste omvat de prille vorming van een joodse gemeenschap. Voorwaarden hiervoor zijn de samenwoning van een lokale groep joden; het leiden en bekostigen van een eigen